

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਜਗਤ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ

Dr.Beant Kaur

Principal, Shivalik Girls College, Bhuchho Mandi
(Former Retd. Associate Professor,
D.A.V College, Bathinda)
Email: beantsidhu933@gmail.com

ਸਾਰ:-

ਇਸ ਪੇਪਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਇਸਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀਗਤ ਸ਼ਬਦ - ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਦੁਖਾਂਤ, ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕੀ ਬੀਜ, ਗਾਲਜਵਰਦੀ

ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਚ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਰੂਪ ਗੀਤ ਤੇ ਨਾਚ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੀ ਹੈ। ਡਾ.ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਆਖਦੇ ਹਨ “ਨ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਪੜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਲੀਕਣੇ ਅੱਜ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਣ ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸਾਧਨ ਸੀ।” ‘ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ‘ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, “ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚੋਂ ਪਾਠਯ(ਸੰਵਾਦ), ਸਾਮਵੇਦ ’ਚੋਂ (ਗੀਤ ਸ਼ੈਲੀ) ਨਾਚ ਤੇ ਗਾਣ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਸਾਜਾਂ ਲਈ ਧੁਨਾਂ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਯਜੁਰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਅਭਿਨੈ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅਥੁਰਵੇਦ ਵਿਚੋਂ ਰਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ‘ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ’ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਥਾਪਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਰਿਆ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਇਕ ਕੌਮ ਵਸਦੀ ਸੀ ਜੋ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਕਲਾਮਈ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਜੋ ਲੋਕ ਕਾਮਯਾਬ ਵਪਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਖ ਮਾਣਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਰੰਗੀਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨੱਚਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਦਾ ਮਨ ਭਰਮਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਅਲਫ ਨੰਗੀ ਨਾਚੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਘੜਿਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਅਮੀਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮਹਿੰਜਦੜੋਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦੇ ਪੰਜ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ, ਬੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰਬ ਆਰੀਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਕ ਨਿੱਗਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।”

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਮੀ ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਮੇਲਿਆਂ, ਵਿਆਹਾਂ ਉਤੇ ਭੰਗੜੇ, ਗਿੱਧੇ, ਵਿਅੰਗ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਰਾਮ ਲੀਲਾ, ਨੌਟੰਕੀ, ਭੇਡਾਂ, ਮਰਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ, ਸਵਾਂਗ ਆਦਿ ਕੱਢ ਕੇ ਖੇਡਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਸੁਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਨਾਟਾਂ ਵਿਚ ਪੁਤਲੀਆਂ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ, ਰਾਮ ਲੀਲਾ, ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਸਵਾਂਗ, ਨੌਟੰਕੀ, ਨਕਲਾਂ, ਭੰਡਾਂ ਤੇ ਮਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਥਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।” ਲੋਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਸਾਰ ਕੇ ਵਿਅੰਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭੰਡਾਂ, ਨਕਲਾਂ, ਸਵਾਂਗ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਲੋਕ ਨਾਟ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਰੂਪ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਨਾਟ ਵਿਅੰਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਬਣਾਉਣੀ ਕਲਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਬਣਾਉਣੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।” ਪਿਛਲੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ 'ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ' ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾ ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵੱਲ ਰਿਹਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਰਚੇ। ਡਾ.ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ

1. ਟੈਪਰੈਂਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ
2. ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ
3. ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਦਿਆ
4. ਪੱਛਮ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ
5. ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰਸਾਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਉਣੇ।

ਦਸਵੀਂ ਜਾਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦਮੋਦਰ ਮਿਸ਼ਰ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ 'ਹਨੂੰਮਾਨ ਨਾਟਕ' (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਵੀ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ 'ਹਨੂੰਮਾਨ ਨਾਟਕ' ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ 'ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦਰ ਨਾਟਕ' (1885 ਈ.) ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਿਖਾਇਆਂ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਨਾਟਕ 'ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ' (1886 ਈ.) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਖੁਦ ਵੀ ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਨੇ ਕਲਾਸਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ 1898 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗਦ ਅਤੇ ਪਦ ਵਿਚ ਕੀਤਾ।

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਨੇ 1904 ਈ. ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ। ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 1911 ਈ. ਵਿਚ 'ਉਥੈਲੋ' ਦੇ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ 'ਸ਼ਾਹੀਦ ਏ ਵਫਾ' ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਥੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। 1912 ਈ. ਵਿਚ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਦੇਸ਼ ਦਮਨ' ਨਾਂ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਕਾਮੇਡੀ ਆਫ ਐਰਚਜ਼' ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਅਨੁਵਾਦ 'ਭੁਲ ਭਲਈਆਂ' ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ 'ਭੁਲ ਭਲਈਆਂ' ਛਪਵਾਇਆ। ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਬਿਰਧ ਵਿਆਹ ਦੁਰਦਸ਼ਾ' 1908 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਰੂਪ ਹੈ।

ਦੂਸਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਲਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪਈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਸੰਗਠਨ ਪੱਖੋਂ ਢਿੱਲੇ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਦੀ ਸੁਰ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਚੰਦਰ ਹਰਿ' ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਰਾਜਾ ਲੱਖਦਾਤਾ ਸਿੰਘ', ਬੈਰਿਸਟਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਚਿਤ 'ਪੂਰਨ ਨਾਟਕ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਚੰਦਰ ਹਰਿ' ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬਾਂ, ਐਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਗਿਹਲੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜਿਲੂਣ ਵਿਚ ਫਸ ਗਈ ਸੀ। ਬੈਰਿਸਟਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ' ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਚਕ ਸੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਖੋਰੀ, ਜੂਏਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਵੇਸਵਾਗਮਨ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਚਿਤ 'ਪੂਰਨ ਨਾਟਕ' ਲੋਕ ਕਥਾ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। 1920 ਈ. ਵਿਚ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਨੇ ਨਾਟਕ ਸੁਭੱਦਰਾ ਰਚਿਆ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਹੈ, 'ਸੁਭੱਦਰਾ' ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਮੰਨਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਖਦੇ ਹਨ, "ਨੰਦਾ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਲਾਹਨਤ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗਾਂ ਉਤੇ ਚੱਲਣਾ ਸਿੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚਾਨਣ ਸਦਕਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਾਕੀ ਥਾਈ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਉੱਨਤ ਦੁਨੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।" ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਐਸ. ਐਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਰੋਗ ਚੰਬੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਡੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਮਾਜਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।” 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਚਿਤ ‘ਪੂਰਨ ਨਾਟਕ’ ਤਾਂ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ’ ਜਾਂ ‘ਦੋ ਵਹੁਟੀਆਂ’ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ ‘ਨਾਰ ਨਵੇਲੀ’ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਅਨਾਰਕਲੀ ਵਿਚ ਫਿਰਦੀ ਇਕ ਨਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਗ੍ਰਸਤ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜੋੜੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਬ੍ਰਿਜ ਮੋਹਨ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। 1914 ਈ. ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਨੇ ‘ਦੁਲਹਨ’ ਇਕਾਂਗੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ ਜੋ ਰੰਗਮੰਚ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਸਫਲ ਹੈ। ‘ਦੁਲਹਨ’ ਸਮਾਜਕ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਸੂਝ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੰਗ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਰਚਿਤ ‘ਸੁਭੱਦਰਾ’ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤਕ ਨਾਟਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ‘ਪੰਖੜੀਆਂ’ (1928ਈ.) ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਡਾ. ਆਹੂਜਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਭੁੱਖ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਦੁਖੀ ਆਤਮਾ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।” ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਉਲਥਾ ਸਾਡੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕੀ ਬੀਜ ਵਜੋਂ ਨਿਰਪੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਕਿੰਗਲੀਅਰ’ ਦਾ ਉਲਥਾ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਦੁਖੀ ਰਾਜਾਂ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕੀਤਾ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਥੇਲੇ ਤਾ ਅਨੁਵਾਦ ‘ਦੇਸ਼ ਦਮਨ’ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਨੇ ‘ਰਾਜਕਮਾਰੀ ਲਤਿਕਾ’ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ 1923 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ‘ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ’ ਵਿਚ 1933 ਈ. ਵਿਚ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਰੂਪ 1935 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਜੇ ਇਥੇ ਲਿਖਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖਾਂਤ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ। 1938 ਈ. ਵਿਚ ਦੋ ਦੁਖਾਂਤ ਛਪੇ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਪਿਤਾ ਪਿਆਰ’ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ‘ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ’ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਆਹੂਜਾ ਇਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਅਨਿਆਇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਪਾਤਰ ਨਿਰੋਲ ਮਨਘੜਤ ਹਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਹੀਂ। ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ‘ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ’ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਨਾਟਕ ਹੈ। ‘ਪਿਤਾ ਪਿਆਰ’ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਜੋਸ਼ਵਾ ਫਜ਼ਲਦੀਨ ਰਚਿਤ ‘ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੈਰੀ’ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਚਿਆ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਡਾ. ਆਹੂਜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਤਾ ਹੈ।

1. ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ
2. ਇਬਸਨ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ
3. ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਤੇ ਗਾਲਜ਼ਵਾਦੀ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ
4. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਮੁਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਰੁਚੀ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਇਕ ਤਾਂ ਰੁਮਾਂਚਕ ਭਾਵ ਜਾਂ ਰਸ, ਦੂਜਾ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਗ ਤੇ ਝਾਕੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ, ਤੀਜਾ ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਰਹੀ ਕਿ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਉਲਟ ਬੀਤੇ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸ਼ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਘਟਨਾ ਤੇ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਛੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਤਸੁਕਤਾ, ਖਿਚਾਓ ਤੇ ਲਟਕਾਓ ਨਾਲ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ’ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵ ਵੀ ਰੁਮਾਂਚਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾਮਈ ਅਤੇ ਸਨਸਨੀ ਭਰਪੂਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਤਸੁਕਤਾ, ਲਟਕਾਓ ਤੇ ਖਿਚਾਓ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਰਚਿਤ ‘ਪਿਤਾ ਪਿਆਰ’ ਵੀ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰੁਮਾਂਚਕ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋਸ਼ਵਾ ਫਜ਼ਲਦੀਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੈਰੀ’ ਦੀ ਬਣਤਰ ਰੁਮਾਂਚਕ ਹੈ। ਰੁਮਾਂਚਕ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਅੰਸ਼ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1944 ਈ. ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਬਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਈ। ਵਾਕਤੀਵਾਦ ਤੇ ਖੁੱਲੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਭਾਵ ਪਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਥੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸੀ, ਇਬਸਨ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਨਾਟਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਲਟ ਉਤਸੁਕਤਾ, ਲਟਕਾਓ ਤੇ ਖਿਚਾਓ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਨਾਟਕ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਬਸਨ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਕਤੀਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨ ਵਿਦਰੋਹੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਬਸਨ ਇਸਤਰੀ ਹੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਇਬਸਨ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਪਿਆ। ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਾਕਤੀਵਾਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ 'ਅਨਜੋਤ' ਦੀ ਸਵਿਤਰੀ ਐਡੀਟਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ' ਦੀ ਸੰਤੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਵਸ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਦੀ ਤੇ ਗੱਜਣ ਨਾਲ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹੀ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਾਲਜ਼ਵਰਦੀ ਵੀ ਇਸਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਲੈਨਿਨ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਤੇ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦਾ ਰੂਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਅਨਿਆਇ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਆਰਥਕ ਔਕੜਾਂ ਆਦਿ ਨੁਕਤੇ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਚ ਧਨ, ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਦੌਲਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਕਿਰਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ 1917 ਈ. ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਾਮਰੇਡ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ, ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਟਕ 'ਮਹਾਤਮਾ' ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ। ਗਾਰਗੀ 'ਸੈਲ ਪੱਥਰ' ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। 1947 ਈ. ਦੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ। 1984 ਈ. ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਤੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਦੋਹਰੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਡਰ ਤੇ ਸਹਿਮ ਕਾਰਨ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਟਕਾਂ, ਨਿਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ -ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।" ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅੱਗ ਬੁਝਾਓ', 'ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਲੰਮਾ' ਆਦਿ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ।

ਭਾਰਤੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ। ਇਸਨੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪੜਾ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਦੂਸਰੇ ਪੜਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਸ਼, ਭਵਰੂਤੀ, ਕਾਲੀਦਾਸ, ਵਿਸਾਖਾਦੱਤ, ਹਿਰਦੇਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀਵਨ ਲੱਛੀ ਰਾਮ ਤੇ ਨੇਵਾਜ਼ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਮਰਿਯਾਦਾਵਾਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਵਿਸਾਖਾ ਦੱਤ, ਜਯ ਸਿੰਘ, ਨਿਵਾਸ ਦਾਸ, ਜੈ ਸ਼ੰਕਰ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰਮ ਚੰਦ, ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਉਪੇਂਦਰ ਨਾਥ ਅਸ਼ਕ, ਬਰਦਾਵਨ ਲਾਲ ਵਰਮਾ, ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼ ਆਦਿ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਬੂਲਦੇ ਹਨ। ਗੋਟੇ, ਸ਼ਿਲਰ ਤੇ ਹਿਉਗੋ ਅਜਿਹੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ, ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੱਟ ਨਰਾਇਣ, ਰਾਜ ਸ਼ੇਖਰ, ਬਦਰੀ ਨਾਥ, ਉਦੇ ਸ਼ੰਕਰ ਭੱਟ, ਸ਼ਿਲਰ ਤੇ ਹਿਉਗੋ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਤਿਰਲੋਚਨ ਪਾਲ, ਮੁਰਾਰੀ ਲਾਲ, ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ, ਹਰਿ ਕਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਉਦੇ ਸ਼ੰਕਰ ਭੱਟ, ਕਮਲੇਸ਼ਵਰ ਸ਼ੀਲ ਆਦਿ ਨੇ ਇਬਸਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਰਚੇ। ਜਿਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਪੱਛਮੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦਾ ਸਮਵਿੱਥ ਚਲਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ, ਇਬਸਨ, ਗਾਲਜ਼ਵਰਦੀ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵ-ਸੂਚੀ

1. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਕਾਂਗੀ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

2. ਉਹੀ, ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ
3. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਨਾਟਕਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ
4. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ
5. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ
6. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਨਾਟਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ
7. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਨਾਟਕਕਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ
8. ਜੀ.ਐਲ.ਸ਼ਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ-ਰੰਗ